

แนวนโยบายหลักในการดำเนินบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี

ได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๑ ว่า สมเด็จพระเจ้าภรณฯ ได้รับการถ่ายทอดกระบวนการเรียนรู้ทางการเมืองจากบิดาเป็นสำคัญ กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวได้ช่วยกำหนดแนวนโยบายขั้นพื้นฐานให้แก่สมเด็จพระเจ้าภรณฯ ซึ่งท่านได้ใช้เป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินบทบาททางการเมืองต่อไป อาจแบ่งแนวนโยบายดังกล่าวออกได้เป็น ๖ ประการ คือ

๑. การมีความจงรักภักดีต่อพระราชาวงศ์จักรี
 ๒. การเลือกสนับสนุนผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์
 ๓. ระบบครอบครัวและเครือญาติ
 ๔. การสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ
 ๕. การทำสงครามและการรักษาความสงบภายใน
 ๖. การติดต่อกับชาวตะวันตก
๑. การมีความจงรักภักดีต่อพระราชาวงศ์จักรี

นโยบายนี้จะสืบทอดมาตั้งแต่ต้นตระกูล คือ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณนวล ซึ่งมีความสัมพันธ์กับรัชกาลที่ ๑ และสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ในฐานะผู้อุปถัมภ์ ซึ่งแสดงความซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อทั้งสองพระองค์มาโดยตลอด การปฏิบัติต่อกันดังกล่าวก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ต่อบุตรของท่านโดยเฉพาะทายาทคนโต คือ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เมื่อท่านได้รับพระเมตตาเอาเอ็นดูจากรัชกาลที่ ๒ ยิ่งทำให้ท่านตระหนักถึงพระมหากษัตริย์คุณและมีความจงรักภักดีต่อพระองค์ยิ่งขึ้น ความจงรักภักดีนั้นได้ขยายไปสู่พระราชโอรสของพระองค์โดยเฉพาะกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ซึ่งจะเป็นที่โปรดปรานไว้วางพระราชหฤทัยของรัชกาลที่ ๒ และมีความใกล้ชิดสนิทสนมกับท่านเป็นพิเศษ นโยบายที่ท่านใช้เป็นหลักปฏิบัติคงส่งผลให้เกิดกระบวนการเรียนรู้แก่ลูก ๆ โดยเฉพาะสมเด็จพระเจ้าภรณฯ ให้ตระหนักถึงความยึดมั่นกตัญญูและความจงรักภักดีต่อพระราชาวงศ์จักรี ประกอบกับการที่สมเด็จพระเจ้าภรณฯ

ได้รับการสั่งสอนอบรมจากครอบครัวตามแนวทางพระพุทธศาสนาซึ่งเน้นคุณธรรมเรื่องความซื่อสัตย์กตัญญูต่อผู้มีพระคุณอยู่แล้ว ย่อมทำให้ท่านประจักษ์ถึงความสำคัญของคุณธรรมดังกล่าวยิ่งขึ้น นอกจากนี้ความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงานของทั้งปู่และบิดาก็เป็นเครื่องยืนยันถึง "ผล" แห่งการมีคุณธรรม และยังทำให้สมเด็จพระเจ้าพระยา ยอมรับคุณธรรมข้อนี้เป็นหลักประการหนึ่งในการดำเนินชีวิตและการปฏิบัติราชการ

อนึ่ง สำหรับอุปนิสัยในเรื่องการนับถือพระพุทธศาสนานั้นไม่ค่อยปรากฏเด่นชัดในประวัติของสมเด็จพระเจ้าพระยา นัก ฉีกกับบิดาของท่านซึ่งได้รับคำสรรเสริญว่าเป็นผู้มีใจบุญกุศล นับถือพระพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด และมีกโศบายตราพระสงฆ์เป็นประจำ^๑ ส่วนสมเด็จพระเจ้าพระยา นั้นคงมีลักษณะดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า "แม่เลื่อมใสและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาที่เป็นแต่ถือประเพณีไม่ใคร่เอาใจเอื้อเฟื้อต่อพระธรรมวินัยนัก ข้อนี้กล่าวกันว่าเป็นความบกพร่องในอุปนิสัยของท่านอย่าง ๑"^๒ อาจกล่าวได้ว่า การนับถือพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระเจ้าพระยา เป็นไปในลักษณะที่นับถือตามประเพณีแบบคนทั่วไปไม่ได้แสดงตัวว่าเคร่งครัด ซึ่งน่าจะเป็นลักษณะของคน "รุ่นใหม่" ที่นับถือเลื่อมใสศาสนาโดยใช่เหตุผลไม่ถึงกับยึดมั่นในการปฏิบัติอย่างเคร่งครัดแบบคนรุ่นเก่า ไม่น่าจะถือว่าเป็นความบกพร่องในอุปนิสัยของท่านเพราะถึงแม้ไม่แสดงตัวว่าเคร่งครัด แต่ท่านก็ให้ความอุปถัมภ์พระศาสนาเท่าที่ท่านเห็นว่าควรจะทำ เช่น การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด การทำบุญในโอกาสต่าง ๆ เป็นต้น

^๑ ี.บี. บรัคเค, "จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทย"
ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๑ แปลโดย นายป่วน อินทวงค์ (พระนคร : ๒๔๘๘),
หน้า ๒๐ - ๒๕.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อ้างถึงใน
รัฐวิสิ สหศิริสงคราม, สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์, (พระนคร :
ร.ร.เทพพิศาล, ๒๕๐๔), เล่ม ๑, หน้า ๑๗๔.

๒. การเลือกสนับสนุนผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์

อาจกล่าวได้ว่าแนวความคิดนี้เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากการที่รัชกาลที่ ๒ เสด็จสวรรคตลงโดยมิได้ทรงแต่งตั้งองค์รัชทายาทอย่างเป็นทางการ ซึ่งนับว่าผิดปกติจากในสมัยรัชกาลที่ ๑ กล่าวคือเมื่อสมเด็จพระราชวังบรมมหาสุรสิงหนาทวังหน้าในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเปรียบเสมือนองค์รัชทายาทเสด็จทิวงคตแล้ว รัชกาลที่ ๑ ได้ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรขึ้นเป็นวังหน้าให้ปรากฏอย่างเป็นทางการว่าทรงเป็นองค์รัชทายาทซึ่งจะได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อมา ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ ๑ สวรรคตจึงไม่มีปัญหาเรื่องการสืบราชสมบัติ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๒ แต่เมื่อสมเด็จพระราชวังบรมมหาเสนาณรงค์ องค์มหาอุปราชเสด็จทิวงคตแล้ว รัชกาลที่ ๒ มิได้ทรงแต่งตั้งให้ผู้ใดดำรงตำแหน่งวังหน้าแทน หมายความว่าพระองค์มิได้ทรงแต่งตั้งองค์รัชทายาทให้ปรากฏออกมามีอย่างเป็นทางการ จึงทำให้เกิดปัญหาว่าใครสมควรที่จะได้ขึ้นครองราชย์สืบต่อมาในระหว่างพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์กับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งต่างทรงมีความเหมาะสมที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ กล่าวคือ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงน่าจะมีความเหมาะสมในแง่ที่เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ ได้ทรงบริหารประเทศต่างพระเนตรพระกรรณสมเด็จพระบรมชนกนาถมาเป็นเวลานาน ย่อมทรงมีประสบการณ์ในการทำงาน มีผู้ยึดบังคับบัญชา และ "เพื่อนร่วมงาน" ซึ่งย่อมสนับสนุนพระองค์อยู่มาก ถ้าพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์น่าจะเป็นผลให้การบริหารประเทศเป็นไปอย่างคล่องตัว และเหมาะสมกับสภาพการณ์ในขณะนั้น เนื่องจากทรง "รู้งาน" และทรง "ร่วมงาน" มาเป็นอย่างดีอยู่แล้วกับบรรดาข้าราชการซึ่งอยู่ในรุ่นราวคราวเดียวกับพระองค์ แต่ในขณะเดียวกันพระองค์มีจุดอ่อนตรงที่มิได้ประสูติจากพระอัคมเหสี ส่วนเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีความเหมาะสมในแง่ที่ทรงเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ในระดับ "เจ้าฟ้า" แต่ทรงมีจุดอ่อนคือเนื่องจากยังทรงพระเยาว์ มีพระชนมายุน้อยกว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ถึง ๑๘ พรรษา ไม่ได้ทรงมีโอกาสเข้าร่วมในการบริหารประเทศ จึงทำให้ทรงขาดประสบการณ์ในการทำงาน และน่าจะไม่มี "พวกพ้อง" สนับสนุน

สนุนพระองค์มากเท่ากับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ดังนั้นน่าจะเกิดปัญหาเกี่ยวกับ "ความไม่เหมาะสมตามสถานการณ์ในขณะนั้น" ขึ้นถ้าสมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎทรงขึ้นครองราชย์ในเวลานั้น ด้วยเหตุนี้จึงอาจนำไปสู่การวิเคราะห์ว่าเหตุไคร้ชกาลที่ ๒ จึงไม่ทรงแต่งตั้งองค์รัชทายาทอย่างเป็นทางการ คงเป็นเพราะทรงเกรงว่าจะเกิดความขัดแย้งทางการเมืองภายใน จึงทรงปล่อยให้เป็นที่ที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์ และเสนาบดีว่าจะสนับสนุนใคร เพราะถ้าที่ประชุมลงมติเลือกผู้ใดเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อไปแล้ว ย่อมแสดงถึงการสนับสนุนในการร่วมกันปฏิบัติหน้าที่ราชการต่อไป "จนตลอดรอดฝั่ง" อันนำไปสู่การสร้าง ความชอบธรรมในการขึ้นครองราชย์ของบุคคลผู้นั้นโดยอัตโนมัติด้วย ทั้งนี้เพราะความชอบธรรมเป็นคุณค่าที่สอดคล้องต่อกันของคนในชุมชนนั้น ซึ่งมีส่วนช่วยให้เกิดความ เป็นปึกแผ่นและความ เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในชุมชนนั้น ๆ

เหตุการณ์ตอนนี้เป็นโอกาสเปิดให้เสนาบดีแห่งตระกูลขุนนาคก้าวเข้ามาสู่การเมืองทางการเมืองและการปกครองของประเทศ กล่าวคือ ผู้นำแห่งตระกูลขุนนาคในขณะนั้นคือเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ซึ่งมีความสนิทสนมกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นพิเศษ เนื่องจากได้ร่วมปฏิบัติหน้าที่ราชการมาด้วยกันตั้งแต่ต้นสมัยรัชกาลที่ ๒ ไม่ว่าโปรดฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงไปปฏิบัติราชการอะไรก็มักโปรดฯ ให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นผู้ช่วยงานด้วยเสมอ เช่น การสร้างเมืองนครเขื่อนขันธ์เพื่อป้องกันข้าศึก เป็นต้น^๒ ความสนิทสนมดังกล่าวมีมากขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๒ โปรดฯ ให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงเป็นผู้กำกับราชการกรมพระคลัง ในขณะที่ผู้นำของตระกูลขุนนาคดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลัง ประกอบกับเจ้าพระยาพระคลังมีความสัมพันธ์กับ "เครือญาติ" กับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ด้วยดังกล่าวนั้นแล้ว ยิ่งกว่านั้นในช่วงปลายรัชกาลที่ ๒ บรรดาเจ้านายและขุนนางรุ่นอาวุโสสิ้นพระชนม์และถึงแก่กรรมกันเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้น

^๑จรรยา สุภาพ, ระบบการเมืองเปรียบเทียบ (ประชาธิปไตย : เผด็จการ) และหลักวิเคราะห์การเมืองแผนใหม่ (พระนคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๕), หน้า ๑๕๐.

^๒ปิยนาด นิโครธา, "บทบาทของเสนาบดีตระกูลขุนนาค...", หน้า ๖๒ - ๖๔.

กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์จึงทรงมีอำนาจมากที่สุดใบบรรดาเจ้านายทั้งปวง ในขณะที่เจ้าพระยาพระคลังมีอำนาจและอิทธิพลอยู่ในบรรดาขุนนางทั้งหลาย และได้เป็น "หัวเรี่ยวหัวแรงสำคัญ" ในการสนับสนุนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชย์สืบต่อมา

ดร. วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา นักประวัติศาสตร์ชาวอเมริกันได้กล่าวสรุปถึงสาเหตุที่ทำให้ที่ประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีอัญเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ว่า "วิญวติ ประสพการณ์ในราชการ อิทธิพล และคุณลักษณะส่วนพระองค์ ทำให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ขึ้นครองราชบัลลังก์หาใช่พระอิสริยยศทางพระราชวงศ์ไม่"^๑

พระปรีชาสามารถของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์นั้นเป็นที่ยกย่องของชาวตะวันตกด้วยกันเช่น จอห์น ครอเฟิร์ด (John Crawford) ซึ่งเป็นทูตอังกฤษเข้ามาเจรจากับไทยในรัชกาลที่ ๒ กล่าวว่

...เรามีความรู้ลึกประทับใจในการที่ได้เข้าเฝ้าพระองค์ ลักษณะของพระองค์สมจริงตามเสียงที่กล่าวกันทั่วไปในหมู่ประชาชนว่า พระองค์เป็นเจ้าชายที่ฉลาดหลักแหลมที่สุดในบรรดาเจ้านายและขุนนางในราชสำนักสยาม ทอมามากงสุลโปรตุเกสได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังถึงเรื่องที่ได้แสดงให้เห็นว่า ทรงรอบรู้ถึงเหตุการณ์สำคัญ ๆ ที่เกิดขึ้นในยุโรปเมื่อเร็ว ๆ นี้...^๒

เฮนรี เบอร์นี ทูตอังกฤษเข้ามาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้กล่าวว่า

...ในเรื่องเกี่ยวกับพระเจ้าอยู่หัวองค์ปัจจุบันนี้ เหตุการณ์และเรื่องที่ได้ยินได้ฟังมากเป็นการยืนยันตามคำบอกเล่าของนายครอเฟิร์ดว่า เมื่อครั้งเป็นกรมหมื่นเจษฎา

^๑ Walter F. Vella, Siam under Rama III. (New York : 1957), p. 4

^๒ John Crawford, Journal of an Embassy from the Governor-General of India to the Courts of Siam and Cochin China. London : Oxford University Press, 1967, Vol. I, p. 193 - 194.

พระองค์ท่านก็เป็นคนมีอุปนิสัยดี เฉลียวฉลาดและทรงพระปรีชาสามารถมาก ปัจจุบันมีพระชนมายุได้ ๓๘ พรรษาและกล่าวกันว่าทรงเอาใจใส่ในพระราชกิจและราชการต่าง ๆ มากกว่าพระเจ้ายูทิวองคท์แล้ว การที่ทรงสนพระทัยในกิจการของราชอาณาจักรทำให้ทรงเป็นที่ชอบพอรักใคร่โดยทั่วไป ทรงขึ้นครองราชสมบัติโดยไม่มี การนองเลือดเลยแม้แต่น้อย และใคร่ได้รับความเห็นชอบจากพวกเสนาบดีทั้งหลาย ตลอดจนพวกวงศานุวงศ์ต่าง ๆ ...^๑

เจ้าฟ้ามงกุฎทรงตระหนักถึงพระปรีชาสามารถและความนิยมในกรมหมื่น เจริญบาลคินทร์ในขณะนั้น จึงปรากฏในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ดังนี้

... พังจากรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อพระโอบอู่เองว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงพระสติปัญญามาก และเป็นทีโปรดคุณปรานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยิ่งนัก ถึงแม้วามีพระสติจะส่งได้ ทานุกัโหมแนพระทัยว่าจะทรงมอบราชสมบัติพระราชทาน (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า) หรือจะพระราชทานพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ควบในเวลานั้นหัวเมืองของรบพุ่งศึกพันอยู่กับมา จำเป็นต้องหาพระเจ้ายาแผ่นดินที่รอบรู้ในราชการและเป็น ที่นิยมทั่วหน้า จะได้อุปถัมภ์ราชคัสกรภายนอกได้...^๒

เจ้าฟ้ามงกุฎคงไม่ทรงมีพระประสงค์ที่จะให้เกิดเหตุการณ์บาดหมางในพระบรมราชวงศ์อันจะทำให้เกิดการจลาจลขึ้นในบ้านเมืองได้ ด้วยเหตุนี้จึงน่าจะทำให้ทรงตัดสินใจพระทัยอยู่ในสมณเพศต่อไปอย่างไม่มีกำหนด เป็นการเปิดโอกาสให้กรมหมื่น เจริญบาลคินทร์ขึ้นครองราชย์ด้วยความเรียบร้อย เจ้าฟ้ามงกุฎครองสมณเพศอยู่ตลอดสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นเวลานานถึง ๒๗ ปีในพระนามว่า "วชิรญาณภิกขุ"

^๑ หนังสือของเฮนรี เบอริ่ง, ๒๒ ธันวาคม ค.ศ. ๑๘๒๕ ถึง อาร์. ฟูลเลตัน เอสไควร์ ผู้สำเร็จราชการเกาะปริงซ์ ออฟ เวลส์, สเตรทเซทเทิลเมนต์ เลม ๑๐๘ หน้า ๑๕๗ - ๒๓๒.

^๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบรมราชโองการพระราชทาน สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ, อ่างถึงโน ลิริ เปรมจิตต์, พระบรมราชจักรีวงศ์, (พระนคร : โรงพิมพ์เสาวภาค, ๒๕๑๔), หน้า ๑๘๔.

จากเหตุการณ์ทางการเมืองครั้งกล่าวข้างต้นนี้แสดงว่าเจ้าพระยาพระคลังซึ่งเป็นแรงสำคัญในการสนับสนุนให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ได้ขึ้นครองราชสมบัติ มีนโยบายในการเลือกสนับสนุนผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ได้อย่างเหมาะสมกับสถานการณ์ในขณะนั้นดังปรากฏให้เห็นต่อมาว่าตลอดเวลาแห่งการครองราชย์ รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงแสดงให้เห็นประจักษ์ว่า ทรงบริหารราชการแผ่นดินด้วยความเรียบร้อย ทรงนำบ้านเมืองให้ผ่านพ้นอุปสรรคต่าง ๆ ไปด้วยดี เช่นการปกครองบ้านเมือง การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา การติดต่อกับต่างประเทศ เป็นต้น ในขณะที่พระองค์ปกครองบ้านเมืองอยู่นั้นเองเป็นโอกาสให้พระมหากษัตริย์ได้ศึกษาสถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกประเทศ ความรอบรู้ที่ได้สะสมไว้ตลอดระยะเวลาที่ทรงผนวชอยู่นี้จะเป็นเครื่องนำทางให้พระองค์สามารถวางนโยบายการปกครองประเทศได้อย่างถูกต้อง ในเวลาที่ต้องทรงเป็นพระมหากษัตริย์องค์ต่อมา

สำหรับเสนาบดีตระกูลบนนาคเองนั้น ปรากฏผลสะท้อนกลับจากการเลือกสนับสนุนผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ได้อย่างถูกต้องคือการได้รับ "ความดีความชอบ" จากพระมหากษัตริย์ โดยการได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์และตำแหน่งเพิ่มขึ้นซึ่งเป็นหนทางไปสู่การสร้างอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของตระกูลต่อไป

๓. ระบบครอบครัวและเครือญาติ

สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ เห็นความสำคัญในเรื่องนี้มาบ้างแล้วตั้งแต่เยาว์วัย ท่านยังตระหนักอย่างแน่ชัดเมื่อท่านเข้ารับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๒ ต่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยได้เห็นตัวอย่างจากบิดาของท่านซึ่งได้สนับสนุนให้บุตรหลานและเครือญาติเป็นจำนวนมากเข้ารับราชการทั้งในส่วนกลางและในส่วนหัวเมืองซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบของท่าน โดยเฉพาะเมื่อเจ้าพระยาพระคลังได้รั้งตำแหน่งสมุหพระกลาโหมอีกตำแหน่งหนึ่งขอขยายอำนาจหน้าที่ความรับผิดชอบของท่านยิ่งกว้างขวางมากขึ้น โดยได้วางการกรมกลาโหมใน

* วิไลเลขา บุรณศิริ และคณะ, คำบรรยายวิชาประวัติศาสตร์ไทย ๒, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๒๐), หน้า ๑๑๘.

ฐานะเป็นอัครมหาเสนาบดีฝ่ายการทหารและปกครองหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งปวงค้าย หมายความว่าในค่านหัวเมืองท่านมีอำนาจเสนอแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองได้ถึงเกือบ ๒๐ หัวเมือง^๑ ดังปรากฏว่านอกจากบุตรชายส่วนใหญ่ของท่านและของน้องชาย (คือ พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) จางวางพระคลังสินค้า) จะได้เข้ารับราชการในกรมต่าง ๆ เช่นกรมมหาดเล็ก กรมพระคลัง กรมท่า กรมกลาโหม กรมตำรวจ กรมภูษา และกรม อาลักษณ์ โดยรับราชการทั้งในวังหลวงและในวังหน้าแล้ว^๒ เครื่องญาติและบริวารบางส่วนได้เข้ารับราชการตามหัวเมืองภายใต้การปกครองของกรมพระคลังและกรมกลาโหม เช่นเมืองเพชรบุรี ราชบุรี เป็นต้น^๓ ส่วนสมาชิกผู้หนึ่งของตระกูลได้ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายในของทั้งวังหลวงและวังหน้า บางคนได้เป็นเจ้าจอม เจ้าจอมมารดา หรือ พระชายาของพระมหากษัตริย์ และเจ้านายในพระราชวงศ์^๔ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ในขณะที่เสนาบดีตระกูลขุนนาครุณเภากำลังก้าวขึ้นสู่ความมีอำนาจ และอิทธิพลทางการเมืองการปกครองก็ได้อาศัยการสืบทอดอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองต่อมาอย่างมั่นคง โดยเสนาบดีตระกูลขุนนาครุณเภาใหม่ในเวลาเดียวกัน นับว่าเป็นการวางแผนในระยะยาวอย่างมีประสิทธิภาพของเจ้าพระยาพระคลัง นอกจากนี้เจ้าพระยาพระคลังยังส่งเสริมให้มีการแต่งงานกันระหว่างสมาชิกในตระกูลขุนนาครุณเภากับขุนนางตระกูลอื่น ๆ ที่มีอำนาจที่

^๑Rujaya Abhakorn, Ratburi, the inner Province : Local Government and Central Politics in Siam, 1868 - 1892. (Ph. D. Thesis, Cornell University, 1980) (Unpublished), chap. II & chap. V.

^๒Constance Wilson, "State and Society...", p. 225 - 228. และพงศาวดารราชินิกุล บางช้าง, (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๗) ทั้งเล่ม

^๓โปรดอ่านรายละเอียดใน Rujaya Abhakorn, "Ratburi, the inner Province...", chap. V.

^๔โปรดอ่านรายละเอียดใน พงศาวดารราชินิกุล บางช้าง และ ลำดับราชินิกุล บางช้าง สายตรง ปฐมกำเนิด พ.ศ. ๒๓๕๒ (พระนคร : ๒๕๐๑)

จะช่วยเหลือเกื้อกูลกันได้อีกด้วย^๑ การกระทำดังกล่าวยอมทำให้ขอบข่ายอำนาจของ
ตระกูลครอบคลุมนอกไปอย่างกว้างขวาง และเป็นฐานรองรับการก้าวขึ้นสู่ความมี
อำนาจและบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระยา บุตราชายคนโตของท่านต่อไป

๔. การสร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจ

เนื่องจากเจ้าพระยาพระคลังดำรงตำแหน่งซึ่งมีขอบข่ายอำนาจกว้าง
ขวาง คือมีหน้าที่รับจ่ายและเก็บรักษาพระราชทรัพย์ที่ได้มาจากส่วยสาอากร คุนแด
พระคลังมหาสมบัติ ควบคุมการแบ่งส่วนรายได้ให้แก่เจ้านายและข้าราชการทั้งปวง^๒
ตลอดจนเป็นผู้ดำเนินการและรับผิดชอบเกี่ยวกับการติดต่อต่างประเทศในทุกรูป
แบบ ไม่ว่าจะเป็นในด้านการค้า การทูต และการเมือง ดังนั้นท่านย่อมมีสิทธิ์ใน
การพิจารณาจัดเก็บภาษีทั้งสินค้าเข้าและสินค้าออก รวมทั้งการดำเนินธุรกิจการค้า
ในนามของรัฐบาลด้วย ประกอบกับในสมัยนั้นไม่มีการจ่ายเงินเดือนเป็นประจำให้
แก่ข้าราชการ รัฐบาลจึงต้องสนองตอบการปฏิบัติราชการด้วยการให้มีผลประโยชน์
ประจำตำแหน่งให้มียศศักดิ์และเครื่องยศ ให้มีบ่าวไพร่และให้ได้รับเงินเบี้ยหวัดปีละ
ครั้ง^๓ การที่รัฐบาลให้โอกาสเช่นนี้ก็ทำให้ข้าราชการสามารถแสวงหาผลประโยชน์
ของตนเองได้พร้อม ๆ กับปฏิบัติราชการตามหน้าที่ไปด้วย ดังนั้นจึงอาจสันนิษฐาน
ได้ว่าในขณะที่ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกรมพระคลังซึ่งมีอำนาจทั้งทางการเมือง การ

^๑ปิยนาด นิโครธา, "บทบาทของเสนาบดีตระกูลมุนนาค...", หน้า
๔๖๔ - ๔๖๗.

^๒รอง ศยามานนท์ และคณะ, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา
(แผนดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ ถึง แผนดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช
(พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๕), หน้า ๒๖ - ๒๗.

^๓ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒ - ๒๔๕๓
ด้านเศรษฐกิจ, (พระนคร : โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๒), หน้า ๙๔.

ปกครอง และเศรษฐกิจอย่างกว้างขวางเช่นนี้แล้ว เจ้าพระยาพระคลังคงยอมให้ท่านา
 หน้าที่ตั้งกล่าวแสวงหาผลประโยชน์ให้แก่ตนเองและครอบครัวด้วย ด้วยเหตุนี้จึงน่าจะ
 นำมาใช้เป็นเหตุผลอธิบายว่าเหตุใดเมื่อตำแหน่งสมุหพระกลาโหมวางลงในสมัยรัชกาล
 ที่ ๓ และพระองค์จะโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระคลังเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยา^{ตรา}มหา
 เสนา สมุหพระกลาโหม แทนท่านกลับปฏิเสธรโดยอ้างว่าเป็นเจ้าพระยา^{ตรา}มหาเสนา^{ตรา}มัก
 อายุสั้นคงตัวอายุของบิดาของท่านซึ่งเมื่อได้รับการเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยา^{ตรา}มหาเสนา
 ได้เพียงไม่กี่ปีก็ถึงแก่กรรม ดังนั้นท่านจึงจะขอว่าการตำแหน่งเดิมไปก่อน^{ตรา}
 นำไปไว้ว่าการปฏิเสธตำแหน่งสมุหพระกลาโหมซึ่งเป็นตำแหน่งอัครมหาเสนาบดี
 ควบคู่กับสมุหนายกโดยขอดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังซึ่งมีฐานะต่ำกว่าเพราะ
 เป็นเพียงเสนาบดียอมไม่ใช้เพราะเหตุผลเรื่องอายุขัยดังที่เจ้าพระยาพระคลังอ้าง
 เพียงอย่างเดียว แทนจะเป็นเพราะความสำคัญและโอกาสของตำแหน่งนี้ที่เอื้อต่อ
 การ "แสวงหาผลประโยชน์" มากกว่า

อย่างไรก็ดีตระกูลขุนนางน่าจะมีฐานะมั่งคั่งมาก่อนที่บิดาของสมเด็จพระ
 เจ้าพระยาฯ จะดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังเสียอีก ดังจะเห็นได้จากเมื่อ
 รัชกาลที่ ๒ โปรดเกล้าฯ ให้มีการสร้างสวนขวาขึ้นในพระบรมมหาราชวังในโครงการ
 บริบูรณ์ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นแม่กอง
 จัดการสร้างสวนขวา และให้พระราชนัดดาขุนนาง ข้าราชการฝ่ายหน้าและฝ่ายในที่มี
 ฐานะมั่นคงและกำลังความสามารถช่วยกันรับหน้าที่ในการก่อสร้างและตกแต่งสวนขวา
 ในจำนวนนี้มีเจ้าพระยาพระคลังแต่ครั้งยังเป็นพระยาสุริยวงศ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก
 กับที่ ๆ นอง ๆ ของท่านอีกหลายคนรวมอยู่ด้วย^๒ การสามารถช่วยในการก่อสร้าง
 และตกแต่งสวนขวาได้มากเช่นนี้ ย่อมแสดงถึงฐานะความมั่งคั่งของตระกูลนั้น ๆ ด้วย

^๑ ปิยานัตถ์ นิโครธา, "บทพรรณานของเสนาบดีตระกูลขุนนาง...",

หน้า ๘๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๓ - ๑๘๔.

เพราะงานสร้างสวนขวาเป็นงานใหญ่ที่มีความสำคัญเกี่ยวแก่การบ้านเมือง และเป็นการแสดงฝีมือช่างที่มีความประณีตงดงามกับทั้งขณะเดียวกันก็เป็นการทำนุบำรุงช่างที่มีฝีมือไปในตัวด้วย^๑ ต่อมาเมื่อได้ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังแล้ว ตระกูลขุนนางน่าจะมีฐานะมั่งคั่งร่ำรวยยิ่งขึ้น เพราะอำนาจและอิทธิพลของตำแหน่งดังกล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาพระคลังได้ดำเนินการค้าของตนเองด้วย โดยจัดส่งเรือไปค้าขายยังต่างประเทศ ปรากฏว่าท่านเป็นเจ้าของเรือเดินทะเลซึ่งไปมาค้าขายกับเมืองจีน เมืองสิงคโปร์ และเมืองชวาถึงห้าลำ^๒ ประกอบกับการที่ท่านอยู่ในตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังยอมทำให้ท่านรู้เรื่องต่าง ๆ ใดก่อนผู้อื่น เช่น ความต้องการของตลาด แหล่งผลิต และการจัดจำหน่ายสินค้าโดยไม่ต้องผ่าน "พิธีรีตอง" ของทางราชการอย่างมากมายเพราะท่านมีหน้าที่โดยตรงอยู่แล้ว ท่านจึงได้เปรียบผู้ประกอบการเอกชนอื่น ๆ และยอมไคร้รับรายได้มหาศาล

นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ ๓ รัฐบาลใช้ระบบเจ้าภาษีนายอากร และเรียกเก็บภาษีอากรใหม่ ๆ เกือบ ๔๐ ชนิด ผลก็คือ "คนรวยที่สุดก็มีไม่กี่คน รัฐบาลมีรายได้ปีละหลายล้านบาท นับว่าเป็นเศรษฐกิจขั้นที่หนึ่ง เจ้าพระยาพระคลังน่าจะครองตำแหน่งมหาเศรษฐีขั้นที่สอง"^๓ อาจกล่าวได้ว่า เจ้าพระยาพระคลัง ซึ่งเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการเศรษฐกิจของบ้านเมืองมีโอกาสมากกว่าผู้อื่น (ยกเว้นรัฐบาล) ในการสร้างคามมั่งคั่งร่ำรวยให้แก่ตนเอง นอกจากนี้ท่านยังสามารถเก็บรายได้ไว้เป็นส่วนหนึ่งของตนเอง แล้วส่งรายได้ในจำนวนที่เห็นสมควรให้แก่รัฐด้วย ประกอบกับการใช้ระบบเครือญาติ ทั้งในเมืองหลวงและหัวเมืองดังกล่าวแล้วน่าจะทำให้อิทธิพล ทั้งทางเศรษฐกิจ และการเมืองแผ่ออกไปอย่างกว้างขวางยิ่งกว่านี้ ความดีความชอบใน

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๒ (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๓๑๑ - ๓๒๕.

^๒ ชัย เรื่องศิลป์, "ประวัติศาสตร์ไทย...", หน้า ๑๔๐.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕.

การสนับสนุนพระมหากษัตริย์ยิ่งทำให้ตระกูลขุนนางมีความเจริญรุ่งเรืองในหน้าที่การงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเจ้าพระยาพระคลังได้ว่าที่สมุหพระกลาโหมอีกตำแหน่งหนึ่งก็ทำให้ท่านมีงานในหน้าที่ความรับผิดชอบเพิ่มขึ้นจากเดิมมาก ซึ่งส่งผลให้ท่านมีพลังทางเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมืองมากขึ้น และเนื่องจากการควบคุมบังคับบัญชาไพร่หลวงซึ่งเป็นกำลังคนที่สำคัญของประเทศแบ่งกันอยู่ในหน้าที่ของกรมมหาดไทย กรมกลาโหมและกรมพระคลัง จึงยอมเป็นที่แน่นอนว่าเจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหมจะได้ควบคุมกำลังคนถึง ๒ ใน ๓ ส่วนของกำลังคนทั้งประเทศ^๑ การได้ควบคุมกำลังคนอย่างมากมายเช่นนี้นับว่าเป็นพื้นฐานสำคัญทั้งในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเช่นแรงงานและรายได้จากไพร่และการมีพลังอำนาจทางการเมือง

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏว่าตระกูลขุนนางมีฐานะมั่งคั่งเป็นปึกแผ่น "ถึงขั้นมหาเศรษฐีอันคับสอง" รองลงมาจากรัฐบาลคงกล่าวแล้ว ถึงแม้จะไม่ปรากฏตัวเลขเป็นหลักฐานซึ่งบ่งอย่างแน่ชัดแต่ก็อาจประเมินได้จากคนที่คนในตระกูลนี้ได้ทำการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่าง ๆ เป็นจำนวนมากทั้งในกรุงและหัวเมือง โดยที่ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าตระกูลนี้ได้สร้างและปฏิสังขรณ์วัดมากมายเช่นนี้ การที่ไ้วัดเป็นเครื่องวัดความมั่งคั่งของตระกูลก็เพราะเป็นที่ยอมรับกันมานานแล้วตั้งแต่สมัยสุโขทัยว่าวัดเป็นศูนย์กลางของสังคมไทย เนื่องจากความสำคัญของวัดในค่านต่าง ๆ เช่น เป็นสถานับสืบอายุพระพุทธศาสนา ไ้ยังยืนถาวร เป็นสถานับที่สำคัญของชาติทั้งในค่านการศึกษาและสังคม ตลอดจนเป็นบ่อเกิดของศิลปกรรมสาขาต่าง ๆ^๒ ดังนั้นการสร้างวัดจึงเป็นความสำคัญยิ่งต่อสังคมไทย ทำให้ผู้สร้างได้รับการยกย่องจากบุคคลทั่วไป เพราะการสร้างวัดไม่ใช่

^๑Rujaya Abhakorn, "Ratburi, the inner Province...", chap. II.

^๒รอง ศยามานนท์ และคณะ, "ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา...", หน้า ๓๖ - ๓๗.

ของงาย ผู้สร้างนอกจากมีศรัทธาแล้วต้องมีความมั่งคั่งพอที่จะใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมากในการนี้ และถ้ายิ่งมีตำแหน่งหน้าที่การงานสูง ๆ ควบแล้วก็ยิ่งเอื้อต่อการสร้างวัดยิ่งขึ้น โดยทั่วไปถ้าเป็นวัดที่ผู้ใดผู้หนึ่งหรือตระกูลใดตระกูลหนึ่งสร้างขึ้นแล้ว วัดนั้นจะมีลักษณะใหญ่โตเพราะจะอย่างน้อยที่สุดวัดนั้นก็ เป็นเครื่องประกาศเกียรติคุณของผู้สร้าง เพราะมักตั้งชื่อวัดตามนามของผู้สร้าง^๑ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าเป็นวัดประจำตระกูลควบแล้วก็ยิ่งได้รับการเอาใจใส่ทำนุบำรุงเป็นพิเศษ นอกจากนั้นการที่รัชกาลที่ ๓ โปรดการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นพิเศษ ก็เป็นผลให้บรรดาเจ้านายขุนนางข้าราชการพากันให้ความสนใจต่อการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดมากยิ่งขึ้นถึงกับมีการพูดกันว่าในสมัยนี้ถ้าพระยาคนไหนไม่ได้สร้างวัดถวายพระราชกุศลแก่พระมหากษัตริย์ก็รู้สึกว่าจะเป็นกา รเสียหายไปที่เดียว^๒ การทำกิจกรรมเช่นนี้ยิ่งทำให้ผู้สร้างและปฏิสังขรณ์วัดต้องเสียค่าใช้จ่ายเป็นจำนวนมากเพื่อทำให้วัดที่ตนรับผิดชอบงดงามกว่าผู้อื่น มีผู้ได้ทำการสำรวจแล้วว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ ตระกูลขุนนางที่มีบทบาทในการนี้ อย่างมากก็คือตระกูลมุนนาค และตระกูลสิงหนเสนี^๓ สำหรับตระกูลมุนนาคนั้นภายใต้การนำของเจ้าพระยาพระคลังได้ทำการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ ทั้งในกรุงและหัวเมือง เช่น วัดบุปผาราม (วัดคอกไม้) วัดประยุรวงษ์าวาส วัดพิชัยญาติการาม วัดอนงคาราม วัดนวลนรดิศ วัดสร้อยทอง วัดประคูนิมพิลี้ วัดโยชานมิตร (จังหวัดจันทบุรี) วัดสมุทนิมิตร (จังหวัดสุราษฎร์ธานี) และวัดเฉลิมพระเกียรติยาราม

^๑ อัจฉรา กาญจนมัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๘๔)" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓, หน้า ๔๒ - ๕๓.

^๒ นายมีมหาดเล็ก (ในสมัยรัชกาลที่ ๓) "กลอนยาวเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ", ประชุมเพลงยาวฉบับหอสมุดแห่งชาติ, (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, ๒๕๐๗), หน้า ๓๘๓.

^๓ อัจฉรา กาญจนมัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา...", หน้า ๕๑ - ๕๕.

เป็นต้น เป็นที่นาสังเกตุว่าวัดที่ตระกูลขุนนางสร้างขึ้นส่วนใหญ่จะอยู่ทางฝั่งธนบุรี ซึ่งเป็นนิเวศสถานของพวกขุนนางมาแต่เดิม ส่วนวัดที่ตระกูลสังฆเสนาสร้างขึ้นเท่าที่ปรากฏมีประมาณ ๔ วัด และส่วนใหญ่อยู่ในฝั่งพระนคร อาจกล่าวได้ว่าการที่ตระกูลขุนนางและตระกูลสังฆเสนาสร้างวัดได้อย่างมากมายเช่นนี้ย่อมแสดงถึงอำนาจและอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมือง ตลอดจนเป็นการแข่งขันซึ่งกันและกันอยู่ในที่ควยเนื่องจากการทำได้เช่นนี้ย่อมแสดงถึงการมีทุนทรัพย์และอำนาจมากเพียงพอที่จะอุดหนุนให้งานดังกล่าวสำเร็จลงได้ ซึ่งรายได้ส่วนหนึ่งน่าจะมาจากการแสวงหาผลประโยชน์โดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่การงานควย

นอกจากการสร้างวัดแล้ว ยังมีสิ่งทีแสดงถึงฐานะความมั่งคั่งและพุ่มเพ็ญของตระกูลขุนนางอีกประการหนึ่งคือ การที่เจ้าพระยาพระคลังได้เป็นผู้นำในการประดิษฐ์แคร่กัญญาให้คงงามยิ่งขึ้น โดยที่แคร่กัญญาเป็นเครื่องแสดงอำนาจราชศักดิ์ของชนชั้นปกครองผู้มีฐานะมั่งคั่ง กล่าวคือ ใครมีฐานะมั่งคั่งร่ำรวยมีอำนาจมากก็ประดิษฐ์แคร่กัญญาให้คงงามวิจิตรพิสดารเป็นการแข่งขัน อวดฐานะและอำนาจซึ่งกันและกัน เจ้าพระยาพระคลังได้สั่งให้บริวารของท่านจัดหาไม้ที่มีลวดลายแปลก ๆ และหายาก เช่น ไม้แก้ว ไม้ลาย ไม้แสมสาร ไม้กระพีเขา กระบือมาประกอบเป็นแม่แคร่ แล้วหุ้มทองเหลืองและเงินที่บนคานนั้น แล้วมีปลอกหุ้มอีกชั้นหนึ่ง ปรากฏว่าแคร่กัญญาแบบนี้ได้รับความนิยมทำตามอย่างจากบรรดาเสนาบดีและผู้มั่งคั่งอื่น ๆ เป็นจำนวนมาก^๑

อาจสรุปได้ว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ จะได้รับแนวความคิดในเรื่องที่ว่า บัณฑิตทางเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานสำคัญทางการเมืองของตระกูลโดยศึกษาจากพฤติกรรมของบิดา ทั้งนี้โดยเริ่มตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๒ และยิ่งเห็นเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ ๓ ท่านคงได้เรียนรู้ว่าเมื่อมีฐานะมั่งคั่งร่ำรวยมากยิ่งขึ้นก็สามารถกระทำ

^๑เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓, อ่างถึงไฉ่-ปิยชาติ นิโครธา, "บทบาทของเสนาบดี...", หน้า ๒๒๗ -

การต่าง ๆ เพื่อให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระมหากษัตริย์ได้ เช่น การสร้างสวนชาว
 การสร้างและปฏิสังขรณ์วัด เป็นต้น การกระทำดังกล่าวมีส่วนทำให้เสนาบดีตระกูล
 บุรณาคได้รับการสนับสนุนจากองค์พระมหากษัตริย์ให้มีบทบาททางการเมืองในการ
 บริหารประเทศมากยิ่งขึ้นในเวลาอันรวดเร็ว นอกจากนี้ฐานะที่เป็นปีกแผนทาง
 เศรษฐกิจยังทำให้ตระกูลนี้มีโอกาสได้ดำเนินการทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อตระกูลได้มาก
 กว่าเสนาบดีตระกูลอื่น และยังได้รับการยกย่องนับถือจากบุคคลทั่วไปว่าเป็นตระกูลที่
 "มีหน้ามีตา" ในสังคม ซึ่งเป็นไปตามค่านิยมของสังคมไทยที่ยกย่องความมั่งคั่งร่ำรวย
 เป็นเครื่องกำหนดฐานะทางสังคม และการได้รับความนิยมนับถือจากสังคมโดยไม่
 คำนึงถึงวิธีการได้มาของความมั่งคั่งร่ำรวยนั้น นอกจากนี้ยังเป็นหนทางหนึ่งที่ทำให้
 มีคนมา "ฟังบารมี" มากยิ่งขึ้นนับเป็นการสร้างพลังของกำลังคนอันเป็นพื้นฐานสำคัญ
 ของการก้าวสู่ความมีอำนาจทางการเมืองด้วยอีกประการหนึ่ง ดังปรากฏว่าตระกูล
 บุรณาคมีกำลังคนมากมายทั้งที่เป็นพวกพ้องที่มีความสัมพันธ์ทางครอบครัวและเครือญาติ
 และทั้งที่เข้ามาโดยอาศัย "ฟังบารมี" ในเรื่องเศรษฐกิจและการปฏิบัติราชการ"^๑

ข้อคิดที่เป็นผลพลอยได้จากการศึกษาเรื่องราวในหัวข้อนี้ ซึ่งน่าจะนำมา
 อธิบายพฤติกรรมทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช อันสะท้อนถึงแนวความคิด
 ทางการเมืองของท่านได้ คือ

ก. การสร้างวัด ดังได้กล่าวมาแล้วว่าการสร้างวัดนอกจากแสดง
 อำนาจความมั่งคั่งร่ำรวยของตระกูล และนอกเหนือจากการสร้างเพราะศรัทธาใน
 พระพุทธศาสนาตามประเพณีนิยมแล้ว น่าจะมีวัตถุประสงค์ทางการเมืองแฝงอยู่ด้วย
 เพราะดังที่กล่าวแล้ววาระรัชกาลที่ ๓ ทรงมีพระราชศรัทธาสนพระทัยเอาใจใส่ทำนุ
 บำรุงพระพุทธศาสนา มาก ดังนั้นย่อมทรงพอพระทัยเมื่อมีผู้ประพฤติปฏิบัติตามพระราชนิ
 ยม และย่อมทรงส่งเสริมสนับสนุนบุคคลดังกล่าวให้ได้รับความดีความชอบในหน้าที่
 ราชการด้วย พระราชนิมิตดังกล่าวถึงกับทำให้มีการแข่งขันกันสร้างวัดระหว่างขุนนาง

ดูรายละเอียดใน ปิยนาด พิโครภา, "บทบาทของเสนาบดีตระกูล
 บุรณาค..."

ตระกูลต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว และขุนนางเหล่านั้นต่างก็ได้รับความดีความชอบสมดังที่ตั้งใจควย รวมทั้งเสนาบดีแห่งตระกูลขุนนางซึ่งได้รับความดีความชอบทั้งนี้เนื่องจากการแสดงตัวสนับสนุนรัชกาลที่ ๓ และจากการพยายามทำให้เป็นที่พอพระทัยของรัชกาลที่ ๓ ดังปรากฏว่าเสนาบดีตระกูลนี้มีความเจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ เช่น เจ้าพระยาพระคลัง ก็เป็น เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม พระยาศรีสุริยวงศ์ (ทัต) น้องชายได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยาศรีพิพัฒน์รัตนโกษาจางวางพระคลังสินค้า รัชกาลที่ ๓ ทรงมีพระราชดำริจะให้เลื่อนท่านขึ้นเป็นเจ้าพระยายมราชเสนาบดีกรมนครบาล แต่ท่านปฏิเสธขอยังคงดำรงตำแหน่งเดิมไปก่อน โดยอ้างว่าตัวท่านเองจะยังไม่มีความสามารถเพียงพอเพราะว่าตำแหน่งเจ้าพระยายมราชเป็นตำแหน่งสูงจึงขึ้นเสนาบดีจึงจำเป็นต้องใคร่ครวญที่มีความรู้ความสามารถจริง ๆ ตัวท่านยังไม่พร้อมที่จะเป็น^๑ ซึ่งรัชกาลที่ ๓ ก็ทรงยอมโอนอ่อนผ่อนตามเหตุผลที่พระยาศรีพิพัฒน์ฯ อ้างดังกล่าวก็อาจเป็นจริง แต่ขณะเดียวกันก็น่าคิดว่าคงจะมีเหตุผลเบื้องหลังเช่นเดียวกับเหตุผลเบื้องหลังของเจ้าพระยาพระคลังฯ พี่ชายของท่านที่ปฏิเสธการรับตำแหน่งเจ้าพระยาภิรมย์รักษ์ว่าที่สมุหพระกลาโหมดังที่วิเคราะห์ไว้แล้ว

ส่วนสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ซึ่งตอนแรกเป็นมหาดเล็กก็ได้เลื่อนขึ้นเป็น นายรัชชวรคัมมหาดเล็กหุ้มแพร หลวงสิทธิชัยเวรมหาดเล็ก จมื่นไวยวรนาถหัวหมื่นมหาดเล็ก และพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็กตามลำดับ ข้าบตรชายอีกคนหนึ่งของเจ้าพระยาพระคลัง ได้เข้าถวายตัวรับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็ได้เป็นนายพลพันมหาดเล็กหุ้มแพร และจมื่นราชามาตย์ ปลัดกรมพระตำรวจตามลำดับ ฯลฯ

ความคิดในการสร้างวัดโดยมีเหตุผลทางการเมืองแฝงอยู่เช่นนี้น่าจะมีอิทธิพลต่อแนวความคิดทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ด้วย โดยไม่เพียงแต่เป็นการ "เอาใจ" กษัตริย์เพื่อความดีความชอบเท่านั้น แต่มีจุดมุ่ง

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรินทร์, ตั้งเจ้าพระยาภิรมย์รัตนโกสินทร์, (พระนคร : ๒๕๑๑), หน้า ๓๐ - ๓๑.

หมายเหตุการเมืองที่ลึกซึ้งและกาวหนากว่า คงจะโคกกลาวในบทต่อไป

ข. การรู้จักแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าโดยวิธีการผ่อนปรน ตัวอย่างในเรื่องนี้จะเห็นได้จากกรณีที่เจ้าพระยาพระคลัง ปฏิเสธตำแหน่งสมุหพระกลาโหม กล่าวคือท่านไม่ยอมเสียตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังซึ่งให้ประโยชน์แก่ท่านมากทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง แต่ในขณะที่เดียวกันท่านก็ไม่อยากขัดพระบรมราชโองการท่านจึงใช้วิธีการผ่อนปรนโดยการอ้างเรื่องอายุขัยซึ่งเป็นข้ออ้างที่ดูเข้าที่และถูกกับค่านิยมในค่านิยมของคนไทยทุกระดับ ข้ออ้างดังกล่าวของท่านได้ถูกนำไปใช้ต่อมาโดยน้องชายของท่าน และเป็นข้ออ้างที่ใช้โดยผล แม่แถมสมเด็จพระยาเอกอภัยวงศ์ในเรื่องนี้ (คงจะโคกกลาวต่อไปในบทที่ ๔) ข้ออ้างดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าเจ้าพระยาพระคลัง รู้จักการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าโดยวิธีผ่อนปรนซึ่งจะทำให้ไม่เสียประโยชน์ของคน และขณะเดียวกันก็ไม่ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงรู้สึกไม่พอพระทัยที่มีผู้ขัดพระบรมราชโองการ เพราะไม่เช่นนั้นอาจนำไปสู่ความขัดแย้งทางการเมืองได้

๕. การทำสงครามและการรักษาความสงบภายใน

ในเรื่องนี้จำเป็นต้องนำไปศึกษาในบทที่ ๒ เพราะมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับบทบาททางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ จนยากที่จะแยกออกมาอธิบายในที่ต่างหากได้

๖. การติดต่อกับชาวตะวันตก

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ชาวต่างประเทศที่เข้ามามีบทบาทติดต่อกับไทยมากคือชาวตะวันตกซึ่งไม่เพียงแต่มีจุดประสงค์ทางการค้าขายเท่านั้น แต่ยังมีจุดมุ่งหมายทางการเมืองด้วย ฝ่ายไทยโดยเฉพาะองค์พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๓ ทรงมีความระแวงสงสัยในท่าทีของชาวตะวันตกอยู่มาก การติดต่อกับชาวตะวันตกจึงเป็นภาระสำคัญของเจ้าพระยาพระคลังซึ่งต้องทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการติดต่อกันระหว่างตัวแทนของประเทศตะวันตกที่เข้ามากับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงมีอคติกับชาวตะวันตก ดังจะเห็นได้จากเมื่อผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่อินเดียแต่งตั้งให้

รอยเอกเฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) เป็นทูตเดินทางเข้ามาเจรจากับรัฐบาลไทยใน พ.ศ. ๒๓๖๘ เกี่ยวกับการปรับความเข้าใจเรื่องที่ยกอังกฤษขอให้ไทยช่วยเหลือในการรบกับพม่าตอนปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ กับตกลงเรื่องการแบ่งเขตอิทธิพลในแหลมมลายู ทั้งนี้เพื่อให้มีการทำหนังสือสัญญาไว้เป็นหลักฐานด้วย^๑ ในตอนแรกรัชกาลที่ ๓ ไม่โปรดฯ จะให้ทำสัญญา แต่พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีโดยเฉพาะกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์ศิลปเสพ และเจ้าพระยาพระคลัง กราบบังคับทูลว่าอังกฤษมีเขตแดนใกล้เคียงกับไทยเข้ามาทุกที ถ้าไม่ยอมตามใบบ้างแล้วจะเกิดเป็นศัตรูกันขึ้น ด้วยเหตุนี้อังกฤษและไทยจึงได้มีการทำสนธิสัญญาต่อกันซึ่งนับว่าเป็นสนธิสัญญาฉบับแรกที่ไทยทำกับประเทศตะวันตก ต่อมาสหรัฐอเมริกาได้ขอเจรจาทำสนธิสัญญาแบบเดียวกันนี้กับรัฐบาลไทย เจ้าพระยาพระคลัง เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการจัดเตรียมการต้อนรับทูต การเจรจาและการทำสนธิสัญญาจนเสร็จเรียบร้อยบทบาทของเจ้าพระยาพระคลังดังกล่าวตลอดจนความคิดเห็นที่ท่านเสนอรัชกาลที่ ๓ ให้ทรงยอมทำสนธิสัญญาแสดงให้เห็นว่าท่านเป็นผู้ที่เข้าใจสถานการณ์ของบ้านเมืองเป็นอย่างดี นอกจากนี้ปรากฏว่าสมเด็จพระยาฯ เป็นผู้คอยช่วยเหลือบิดาในงานด้านนี้ด้วยเท่าที่เห็นว่าท่านได้เรียนรู้งานบ้านเมืองและการต่างประเทศไปในตัว นอกจากนี้การดูแลชาวต่างประเทศในเมืองไทยซึ่งเป็นหน้าที่โดยตรงของเจ้าพระยาพระคลัง ก็แสดงให้เห็นถึงความใจกว้างและผ่อนปรนของท่านถึงกับตัวอย่างที่เห็นได้เด่นชัดคือกรณีของมิชชันนารีอเมริกัน ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระยาฯ ผู้ได้ทำงานใกล้เคียงกับบิดาจึงน่าจะได้รับการเรียนรู้รอบนึ้สัยดังกล่าวไปในตัว สำหรับแนวความคิดในเรื่องนี้ของเจ้าพระยาพระคลังจำเป็นต้องกล่าวในบทที่ ๒ พร้อม ๆ กับการวิเคราะห์บทบาทและแนวความคิดของสมเด็จพระยาฯ ด้วย เพราะมีความ

^๑ดูรายละเอียดใน เอกสารของเฮนรี เบอร์นี (The Burney Papers), แปลโดยไพโรจน์ เกษแมนกิจ (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๐)

สัมพันธ์กันจนยากที่จะแยกออกมากล่าวต่างหากได้

อาจสรุปได้ว่าการทำงานร่วมกับบิดาไดก่อให้เกิดประสบการณ์และกระบวนการเรียนรู้แก่สมเด็จพระยาอย่างมาก ซึ่งจะสะท้อนออกมาในรูปของบทบาททางการเมืองทั้งในขณะที่ยังทำงานร่วมกับบิดาและเมื่อบิดาถึงแก่พิราลัยแล้ว ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าบิดาของท่านเป็นผู้มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อวิถีชีวิตของสมเด็จพระยา เป็น "ครู" ผู้ให้ความรู้อันมีคุณค่ายิ่ง เป็นผู้วางรากฐานความมั่นคงทางเศรษฐกิจและการเมืองเอาไว้ให้เปรียบเสมือนเป็นการ "กรุยทางสะดวก" ในการก้าวขึ้นสู่ความมีบทบาทและอำนาจทางการเมืองของสมเด็จพระยา (ซึ่งก็หมายความว่าถึงความรุ่งโรจน์ของตระกูลขุนนางคหวิ) บทบาทและตำแหน่งของเจ้าพระยาพระคลัง มีลักษณะเด่นชัดซึ่งไม่มีใครเหมือนแม่แก่สมเด็จพระยา เองตั้งข้อความว่า

...ตำแหน่งของเขา (ดิศ... วุฒิปริญญาตรี) ในรัฐบาลไทยเป็นตำแหน่งที่มีลักษณะเด่นที่ไม่เหมือนใคร แม่แก่ชวงบุตรชายของเขาซึ่งมีอำนาจมากกว่าบิดาในบางอย่าง ก็ยังไม่สามารถบรรยายความสามารถเช่นนี้ของบิดาได้ เพราะเขาไม่เคยใครครอบครองอำนาจในกรมท่าและกรมกลาโหมในเวลาเดียวกัน...

กล่าวได้ว่ากระบวนการเรียนรู้ของสมเด็จพระยา ที่ได้รับจากบิดาในการทำงานร่วมกันนี้ได้คลี่คลายจากกระบวนการเรียนรู้ขั้นที่ ๓ ไปสู่ขั้นที่ ๔ ซึ่งเป็นขั้นที่บุคคลมีความสนใจในกิจการบ้านเมืองเป็นพิเศษ และพิจารณาที่จะเข้ามีส่วนร่วมทางการเมือง เป็นขั้นที่บุคคลมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องการเมืองมากพอสมควร จึงเป็นขั้นของการแสดงออกทางการเมืองของบุคคลโดยเปิดเผยไม่ทางตรงก็ทางอ้อม นับว่าเป็นขั้นที่มีความสำคัญต่อประเทศชาติเป็นอย่างยิ่ง เพราะประชาชนจะได้รับประโยชน์หรือเสียประโยชน์ก็อยู่ที่ความประพฤติอันชอบธรรมและมีประสิทธิภาพของนักการเมืองเหล่านี้

^๑ Rujaya Abhakorn, "Ratburi, the inner Province...", chap. V, p. 15.

^๒ ปรีชา หงษ์ไกรเลิศ, กวาร์เมืองสำหรับประชาชน, หน้า ๒๒ - ๒๓.

หมายความว่าหลังจากที่สมเด็จพระยา ใคฉานกระบวนการเรียนรู
 จนสามารถรู้และเข้าใจการเมืองในทัศนะของตนเองบ้างแล้วตั้งแนวความคิด ๖
 ประการข้างต้นก็มีความสนใจที่จะเข้ามีส่วนร่วมทางการเมืองอย่างจริงจังต่อไป
 บทบาททางการเมืองของท่านในขั้นนี้จะส่งผลกระทบต่อประเทศไทยชาติ
 อย่างไม่รู้ก็ตีแนวสมเด็จพระยา จะเข้ามามีบทบาททางการเมืองแต่ก็เป็นไป
 ในลักษณะที่ร่วมมือกับบิดาในการก่อให้เกิดบทบาททางการเมืองมากกว่าเป็นบทบาท
 ที่แยกตัวเป็นเอกเทศตลอดระยะเวลาที่บิดายังมีชีวิตอยู่ ดังนั้นการวิเคราะห์บทบาททางการเมือง
 และแนวความคิด ของสมเด็จพระยา ในสมัยรัชกาลที่ ๓ และต้น
 สมัยรัชกาลที่ ๔ จึงจำเป็นต้องวิเคราะห์บทบาทและแนวความคิด ของ
 เจ้าพระยาพระคลังไปพร้อม ๆ กันโดยที่ "พ่อ-ลูก" นี้มีความสัมพันธ์ทางแนวความ
 คิดและบทบาททางการเมืองที่แยกออกจากกันไต่ยาก